

УДК 314.151.3-054.7(=163.41),1954/1995“
32:929 Ђилас М.
323(497.1),1954/1995“

МИЛОВАН ЂИЛАС И СРПСКА ПОЛИТИЧКА ЕМИГРАЦИЈА (1954–1995)

Др Мира РАДОЈЕВИЋ
Филозофски факултет, Београд

АПСТРАКТ: У овом смо раду настојали да анализирамо истраживачка сазнања о сарадњи Милована Ђиласа, најпознатијег и најзначајнијег дисидента Комунистичке партије Југославије (Савеза комуниста Југославије), са демократски и југословенски одређеним делом српске политичке емиграције, окупљеним у Савезу „Ослобођење“ и око часописа Наша реч. Некадашњи непомирљиви идеолошки и политички противници нашли су се уједињени у политичком прагматизму и у заједничком покушају преобраћања Југославије у демократско, плуралистичко друштво. Рад је заснован на текстовима Милована Ђиласа, чланцима у Новој речи, сећањима чланова Савеза и њиховој приватној преписци, коју су нам предали ради научних истраживања живота послератне емиграције.

Кључне речи: *Милован Ђилас, српска политичка емиграција, Југославија, Савез комуниста Југославије, дисиденти*

Отварајући расправу из наведеног наслова, морамо већ на њеном почетку да учинимо неколико ограда, неопходних за боље разумевање текста који следи. Најпре бисмо казали да је Милован Ђилас и у публицистици, па и у историјској науци, много боље познат него српска политичка емиграција, под којом у овом раду мислимо пре свега на Савез „Ослобођење“, као једини њен део са којим је највећи и најпознатији дисидент Комунистичке партије Југославије остварио политичку сарадњу. О Миловану Ђиласу

написано је, у Југославији и у иностранству, неколико десетина књига;¹ о Савезу „Ослобођење“ постоји тек неколико неисторичарских опаски, више кратких помена у књигама о српској емиграцији у XX веку и два мања прилога.² Потом, њихово политичко упознавање и дијалог почели су и пре но што је Савез основан, а трајали и након његовог званичног распуштања 1994. године.³ Штавише, нећемо погрешити ако кажемо да су поједини чланови „Ослобођења“, нарочито Десимир Тошић, наставили да „разговарају“ са Милованом Ђиласом и после његове смрти 1995. године, тумачећи његово дело и бранећи га од свих злонамерних критичара.⁴

¹ Günther Bartsch, *Milovan Đilas oder Selbstbehauptung*, 1971; Mischael Milenkovitch, *Parts of a Lifetime*, 1973; Armin Hetzer, *Spotanneit und Gewalt*, 1980; Denis Reinhartz, *Milovan Đilas a Revolutionary as a Writer*, 1981; Stephen Clissold, *Đilas, the Progress of a Revolutionary*, 1983; Michael M. Hustig, *Trotsky and Đilas, Critics of Communist Bureaucracy*, 1989; Vasilije Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma. Kontroverze pisca i ideologa*, 1986; Momčilo Đorgović, *Đilas, vernik i jeretik*, 1989; Goran Lazović, *Đilas o sebi, drugi o Đilasu*, 1989; Drago I. Stanković, *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, 1989; Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*, Beograd, 1991; Branislav Kovačević, *Đilas heroj i antiheroj*, 1991; *Milovan Đilas (1911–1995)*, zbornik radova, Beograd, 1996; Momčilo Cemović, *Đilasovi odgovori*, 1997; Momčilo Cemović, *Tajna suđenja Milovanu Đilasu*, 1997; Desimir Tošić, *Ko je Milovan Đilas. Disidenstvo 1953–1995*, Beograd, 2003; *Djelo Milovana Đilasa*, zbornik radova, Podgorica 2003; Branislav Kovačević, *Đilas. Heroj – antiheroj. Iskazi za istoriju*, drugo prošireno izdanje, Podgorica, 2006.

² Milenko Doder, *Jugoslovenska neprijateljska emigracija*, Zagreb 1989; Božidar Spasić, *Lasica koja govori. Osnovne pretpostavke borbe protiv terorizma*, Beograd, 2000; М. Глигоријевић, *Изазак Срба*, Beograd, 1987; *Сеобе Срба некад и сад*, зборник радова, Beograd, 1990; Радован Калабић, *Српска емиграција: Прилози за историју српског исељеништва (1830–1992)*, Beograd, 1993; Д. Суботић, *Неугашено српство; Српска политичка емиграција о српском националном питању 1945–1990*, Beograd, 1992; Д. Суботић, *Политичка мисао Срба у расејању 1945–1990*, Beograd, 1994; Драган Суботић, *Српска књига и штампа у дијаспори 1918–1990*, Beograd, 1994; Небојша А. Поповић, „Југословенска политичка емиграција у Великој Британији у првој деценији после Другог светског рата“, у: *Србија (Југославија) 1945–1990. Идеологије, покрети, пракса, зборник радова*, Beograd, 2006, стр. 185–202; Mira Radojević, „Srpska politička emigracija posle Drugog svetskog rata (Savez Oslobođenje, 1949–1990)“, у: *Velike sile i male države u hladnom ratu 1945–1955. Slučaj Jugoslavije, zbornik radova*, Beograd, 2005, str. 265–274; Mira Radojević, „Savez ‚Oslobođenje‘ (1949–1990)“, у: *Dijalog povjesničara / istoričara, zbornik radova*, br. 9, Zagreb, 2005.

³ У формалном смислу „Ослобођење“ је основано у августу 1949, али би прави његов почетак могао бити стављен већ у 1946. годину, у којој је група његових будућих оснивача објавила брошуру *Свим слободним Србима – Српска демократска омладина*, изјашњавајући се за уједињење Европе и Југославију у њој. Наредне, 1947. године, у Паризу је формирана Српска демократска задруга „Ослобођење“, са идејом да се створи и у другим земљама и да почне издавање свог билтена. Часопис *Наша реч* почео је да излази редовно од 1. јануара 1948, најпре у Паризу, потом од 1958. у Лондону. Савез „Ослобођење“ расформиран је у Београду 1994, али је као организација већ 1990. године приступио пре тога основаној Демократској странци.

⁴ Desimir Tošić, *Post scriptum*, у: *Milovan Đilas (1911–1995)*, zbornik radova, str. 69–76; Desimir Tošić, „Patuljci ne mogu da vide dramu“, *Danas*, 3. јун 1998; Desimir Tošić, „Disident koga tek treba upoznati“, 16. decembar 1998; Desimir Tošić, „Đilas – vizionar postkomunističkog haosa i romane“, 5. јун 2000; Десимир Тошић, „Милован Ђилас – наша драма. Ванредни случај“, *Политика*, 26. мај – 4. јун 2002.

Десимир Тошић, један од првих људи „Ослобођења“ и *Наше речи*, и Милован Ђилас „упознали“ су се у пролеће 1939. године, на Правном факултету, на коме је овај тада читао своју приповетку На пушкомет од Мојковца.⁵ Већ у то време налазили су се на супротним идеолошким и политичким странама. Суочена са кризом нације и државе, унутрашњим националним и политичким проблемима, отежаним спољнополитичком кризом и прегруписавањем Европе, омладина Краљевине Југославије тражила је излаз. Жељна радикалнијих решења, кретала се од левичарских погледа преко постојаних демократских уверења до ипак малобројнијих десничарских, профашистичких опредељења. Сећајући се тих година, Десимир Тошић је доцније писао: „У том процесу кретања Ђилас је као млад човек, младић, пришао једној радикалној, ако хоћемо – екстремној, струји. Чак и ми, који смо читали пре рата Маркса, Енгелса, Бернштајна, Бебела, Кауцког, Бауера, и нисмо постајали ни марксиста ни правоверни социјалисти, били смо уверени да наше социјално питање не можемо решити као појединци уз филантропију, ни као покрети уз реформу. Радикалне промене су се наметале на свима пољима, и те потребе за радикалним стварале су емоције. Ми смо били сведоци – бар они који су нешто видели – једног нараслог, набујалог, имагинативног и енергичног радикализма који је био оптимистички, пун одушевљења на кратку стазу, пун рушилачке више него продуктивне енергије. Ђилас је прототип тога времена. Сав његов револуционарни занос био је прототип ’ангажованог’ интелектуалца пред Други светски рат – у оној широкој маси деполитизованих и асоцијалних. Али сва његова страст није била *страст власти него страст за променама*, страст за кретањем напред, страст да се ослободимо једне владајуће групе људи која се гушила у незнању, неенергичности, политичкој тупавости и нелибералним схватањима – с једне стране. А с друге, пак, стране – страст да се ослободимо од атавистичког, паланачког, нешто феудалног и нешто од примитивистичког – како би Ђилас рекао – ’ситнопоседничког пијанства’“.⁶

Дајући овим речима опрост демократа бар понеком убеђеном комунисти, Десимир Тошић је и касније наглашавао како Демократска омладина и посебно њена матична, Демократска странка, и саме се залажући за идеју социјалне правде, нису биле антикомунистичке организације у

⁵ „Наша реч“ у разговору с Милованом Ђиласом“, *Наша реч*, јануар 1988, бр. 391, стр. 4–6; Десимир Тошић, *Ко је Милован Ђилас*, стр. 208–217. „Ја сам слушао Милована још као студент“, написао је у приватном писму које нам је упутио ради изворног обогаћења овог прилога историји дисидентства и политичке емиграције, „у свечаној дворани Правног факултета у току извођења једне ’академије за мир’“. Милован је читао једну своју ратну причу, први пут сам чуо његово име, и запамтио га“ (Писмо од 30. маја 2007, у власништву аутора).

⁶ Desimir Tošić, „Đilas između 1953. i 1968. Od roblje preko puta u inostranstvo“, *Naša reč*, decembar 1968, br. 200, str. 2–4; Desimir Tošić, *Ko je Milovan Đilas*, str. 29–30.

савременом значењу тог појма. Биле су, међутим, против сваке диктатуре, па и диктатуре пролетаријата, мада никада нису као понеки њени критичари изједначавале нацизам и комунизам. Напротив, тврдили су да и комунизам и сам Карл Маркс „припадају просветитељском правцу европске културе, без обзира шта се догодило у реализацији њихових замисли“, док нацизам и све што му је слично представљају „канцерозну негацију унутар светске баштине“.⁷ Ово, пак, није значило да Демократску омладину и комунисте нису делиле тешко помирљиве идеолошке супротности, иако су омладинци из Демократске странке иступали против грађанског рата.⁸

Грађански рат, у коме су се – како је касније писао Димитрије Ђорђевић – међусобно убијала деца истог народа, за дуго је потпуно поделио многе који су се пре рата сретали у покретима студената Београдског универзитета. Раздвојени политиком и историјом, једни су, претрпевши пораз, прогоњени и хапшени, одлазили у емиграцију да изнова граде своје покидане животе и чекају повратак. Други су, одневши победу, постали градитељи будућности коју су замислили, желећи да стварају – макар и силом – свет у коме ће се људи рађати „равноправни пред животом“. Улоге су биле подељене, а појединачне судбине, као последице различитих опредељења, одређене. Надајући се да ће се комунизам сломити, „Ослобођење“ и *Наша реч* су, колико је то било могуће, пажљиво пратили шта се дешава у земљи, вребајући ма и најмањи показатељ кризе и урушавања једног поретка. Ни појава *Нове мисли* Милована Ђиласа и његових сарадника на самом почетку 1953. године није могла проћи незапажено, као ни све оно што је на њеним страницама објављивано, тим пре што се у извесном делу емиграције више но добро знало шта је у политици Комунистичке партије значило његово мишљење. Исто је било и са чланцима објављиваним у *Борби* последњих дана 1953. и првих дана 1954. године, али се озбиљност и последице нису наслућивали. „У тим годинама порушених мостова са Москвом и њеним сателитима“, писао је Десимир Тошић, „са отказаним привредним споразумима, оставши без извора идеолошких надахнућа, требника и упутстава – југословенски комунисти су се љуљали, нешто од страха, нешто од болова, нешто од конфузије. Гласови Милована Ђиласа тога тренутка

⁷ Исто, стр. 231.

⁸ Већина омладине Демократске странке није припадала четничком покрету и националистичким круговима, али је, за разлику од Југословенског равногорског омладинског штаба 501, била национално и идеолошки помирљивија, што је проистицало и из њене позиције грађанске левице. Њен Извршни одбор је 1941–1943. подржао покрет Драгољуба Михаиловића, али не и идеју грађанског рата. Штавише, неки од демократских омладинаца су се противили непосредном ангажовању у војној организацији Драже Михаиловића, заступајући потребу сарадње четника и партизана. Видети: Десимир Тошић, *О људима*, Београд, 2000, стр. 314; Димитрије Ђорђевић, *Ожигљци и опомене*, I, Београд, 1995, стр. 284–286.

били су за владајући слој нови глас, али и глас неизвесне будућности. У први час, док су чланци Ђиласа цигљали сваке недеље или сваког другог дана, никоме се није причињавало да се збива нешто ново, ни у човеку који мисли и то објављује, ни у Савезу комуниста.⁹

Обрачун Комунистичке партије са Милованом Ђиласом на Трећем пленуму, јануара 1954. године, имао је отуда дејство шока. Обавештавајући се из *Борбе*¹⁰ и са Радио Београда, *Наша реч* је готово цео свој број из фебруара те године посветила раздору међу југословенским комунистима.¹¹ У неколико чланака својих сарадника пренела је најважније ставове Милована Ђиласа и његових критичара, подржавајући започети процес промена и либерализације као пут ослобођења од догматичног комунизма. Није, међутим, пропуштена прилика да се жестоко удари по идеолошком противнику. Готово сви говорници на пленуму нису само критиковани већ и извргнути руглу, укључујући самог Милована Ђиласа због његових покајничких речи. Цитирајући његову скрушену изјаву, аутор текста Беда Савеза комуниста Југославије, К. Костић, закључивао је: „Тако се завршила последња реч некада славног и надменог Милована Ђиласа, а данас већ одбаченог, морално унакаженог, некадашњег члана Извршног већа и Секретаријата Савеза комуниста Југославије.“ И даље: „показало се да југословенски водећи комунисти представљају једну групу лажљиваца, убица, незналица, дегенерисаних примитиваца, групу људи која није ваљала ни Совјетском Савезу, која се за кратко време изиграла и на Западу, а коју је народ већ у данима грађанског рата правилно био оценио као групу зликоваца којима ништа није свето – ето, та група данас се својим Трећим пленумом, како би се то рекло комунистичким речником – раскринкала сама још и пред народом и пред читавим светом.“¹²

Тридесет година касније, пишући за *Нову реч* о годишњици ових збивања, Ненад Петровић је морао да примети како је тада ипак било тешко схватити прави значај онога што се десило и разумети какве ће последице имати у будућим деценијама.¹³ На сличном трагу размишљања био је и Десимир Тошић, потпуно другачије вреднујући држање Милована Ђиласа. Посматрајући протекло време и током њега стечено искуство, примећивао је како су многи тражили објашњење за слаб, конфузан и покајнички став

⁹ Desimir Tošić, „Đilas između 1953. i 1968“, *Naša reč*, decembar 1968, br. 200, str. 2–4; Desimir Tošić, *Ko je Milovan Đilas*, str. 21.

¹⁰ Бројеви од 18, 19. и 20. јануара 1954.

¹¹ *Наша реч* је о дешавањима на пленуму писала у серији чланака објављених у бројевима 51, 52 и 54 из те године.

¹² Цитирано према: Desimir Tošić, *Ko je Milovan Đilas*, str. 9–20.

¹³ Ненад Петровић, „Тридесетогодишњица Трећег плануа“, *Наша реч*, јануар 1984, бр. 351, стр. 2–3.

таквог једног „мислиоца“ и „борца“. „То врдање и несналажење у одбрани од напада Партије“, сматрао је, „требало би посматрати не као ’идеолошко’ него као тренутак када се ту појављује осетљиви литерата који своју патњу изражава на један неборачки начин“. За човека који је сав свој живот и рад и пре робије 1933. и после 1936. године посветио Комунистичкој партији, то је био први и последњи пут да „реагује као што никад није раније реаговао“. Био је то „тренутак слома више него слабости. И то тренутак који траје неколико часова и неколико дана. Мислимо да се том тренутку придаје превише важности“, закључивао је Десимир Тошић.¹⁴

У времену у коме је ово написао, готово пола века после Трећег пленума, Десимир Тошић није више посматрао Милована Ђиласа кроз појединачан догађај или детаљ, ма колико био важан и илустративан, већ као велику историјску личност која је на политичкој позорници – у илегалу, у рату, на власти, на робији и у опозицији – трајала неколико деценија.¹⁵ Осим тога, те су деценије биле испуњене плодном сарадњом у којој су се на истом борбеном фронту нашли некада тешко помирљиви неистомишљеници. Удруживало их је, међутим, како је доцније истицао, пионирство у покушају „изградње цивилизованог друштва“.¹⁶ И једној и другој страни био је потребан савезник, и једна и друга имале су их премало да не би оберучке прихватиле могућност сваке прихватљиве сарадње, тим пре што су идејне основе у многоме биле сличне – систематски рад на еволуцији Југославије и њеном постепеном прелажењу у демократско, плуралистичко друштво.¹⁷

¹⁴ Desimir Tošić, *Ko je Milovan Đilas*, str. 116–117.

¹⁵ „То што је био комунист и револуционар, партизан и један од носилаца репресије и функционер власти, сталинист и титоист, нема битног утицаја на његову интелектуалну слику као целину. Не можемо мерити људе према чинима од две или десет година, ако су они активни скоро седамдесет година. А Ђилас је интелектуални делатник од 1928. до 1995. године, до своје смрти“ (*Исто*, стр. 120).

¹⁶ *Исто*, стр. 236.

¹⁷ Потичући једним важним делом из Демократске странке, оснивачи „Ослобођења“ преузели су оно што бисмо могли назвати идејним наслеђем Милана Грола – демократизам коме су непријатни сваки екстремизам и свака искључивост, трпељивост као животну нужду, југословенство. Та суштинска политичка начела унета су и у програм Савеза. Образлажући смисао његовог имена – „Ослобођење“, Милош Саичић је указао на дубоке идејне корене, позивајући се на Светозара Марковића, који је још 1875. издавао истоимени часопис, намењујући га науци и политици, а залажући се за ослобођење од капиталистичког и бирократског система, од незнања и предрасуда, али не насилним већ политичким, културним и социјалним средствима. Према његовим речима, „прави смисао овога наслова... треба првенствено посматрати у развоју организације за првих десетак година, јер се ту јасно види смисао и идеолошки карактер овог имена. Први смисао тога назива је, очигледно, у ставу и раду за ослобођење српског народа и других народа, као и целине Југославије, од данашње једнопартијске владавине Савеза комуниста, али то значење није никада имало емигрантски карактер војничког ’ослобођења’ или ослобођења путем грађанског рата. Напротив, смисао *ослобођења* био је изражаван сасвим на други начин... Оно што је био такође главни смисао *Ослобођења* јесте баш ослобођење од традиционализма националистичког, као и социјалног и политичког које влада емигријом, а влада и у земљи, нарочито у извесним деловима народа изван режима. Дакле,

Након 1954. године *Наша реч* је наставила да прати шта се дешава са Милованом Ђиласом, његова даља сукобљавања са бившим партијским и личним пријатељима, објављене радове, тамновања. Сарадња је ипак успостављена тек 1968. године, када се Милован Ђилас, по повратку из Сједињених Држава, састао у Лондону са чланом „Ослобођења“ Десимиром Тошићем и Љубом Сирцем.¹⁸ Неколико година касније, 1975, у Лондон је дошао и његов син Алекса, који је постао сталан сарадник *Наше речи*. Од 1980. године и сам је Милован Ђилас почео да пише за овај емигрантски часопис наглашене демократске и југословенске оријентације.¹⁹ Први његов чланак био је посвећен управо узајамном односу емиграције и домо-

наш национални задатак је да упорно радимо на ослобођењу од мрачњаштва, дотрајалих националистичких предрасуда, од покрајинског пароксијализма, од свега онога што су нам оставили страни завојевачи или наша сопствена примитивна и ауторитативна друштва и режими. Ослободити се од заблуда, од 'старих оптерећења и навика', од свега лудог и екстремног што уноси немир и крв – значи бити оспособљен за заједнички напор у отпору и борби против једног изузетно окретног режима и једне, још, бар у извесној мери, продорне идеологије. А никад не губећи из вида да је главна снага, која се ослобађа и која се мора првенствено сама ослобађати, и ради које се и воде и ови напори изван земље – јесте народ у земљи, а не емиграција“ (М. Saičić, „Smisao naziva OSLOBOĐENJE“, u: *20 godina stava i rada Saveza OSLOBOĐENJE*, London, 1970, str. 18–19).

¹⁸ Сећајући се тог првог сусрета, Десимир Тошић је записао: „саопштено ми је да Милован... жели да види двојицу емиграната, др Љубу Сирца и мене, под условом да нико не буде обавештен о том састанку. Овај услов мени је лично био тежак, јер је за мене *Ослобођење* представљало основну и једину организацију којој сам ја тако дуго припадао и у њој радио, имао толико личних пријатеља, без обзира на политику. Како 'сакрити' тај састанак? Онда сам одлучио да треба по сваку цену да једног пријатеља из *Ослобођења* обавестим и да се договорим с њим о састанку. Мој избор је пао на човека старијег од мене 32 године, старији него мој отац, то је био Божидар Влајић (човек из најужег круга сарадника Љубе Давидовића и Милана Грота – прим. М. Р.). Плашио сам се да се не осети љубоморан што Ђилас не позива њега него мене. Како су те старије генерације имале један политички морал доста узвишен, до тога није дошло... Састао сам се с Влајићем и ми смо у разговору начинили списак од 93 питања које треба да упутим Ђиласу Миловану. (На моју жалост, Словенац др Сирц није одржао реч за конспирацију. Рекао је једном мом другу да је било састанка, и замало да се створи проблем с мојом дисциплином, али се некако добро свршило.) Са Ђиласом смо разговарали др Сирц и ја од 8 јутром до 11 часова. Појавила се после тога Милованова супруга коју први пут сусрећем. Онда су Милован и супруга напустили хотел Цумберланд, а др Сирц и ја смо се повукли. Ја сам одмах ишао на реферисање Влајићу. Кад сам му рекао да нисам поставио ни једно питање од 93, које смо заједно спремили, он је био збуњен. Објаснио сам му и надам се убедио: није било потребе за питањима, јер је Милован тако паметно говорио и одговарао на питања која нисам постављао. Био је изузетан човек. То је мој први утисак, иако сам га толико читао до 1968, а и објављивао његове текстове“ (Писмо Десимира Тошића од 30. маја 2007).

¹⁹ Анализирајући значај и међусобне односе емигрантских листова, Десимир Тошић је у елаборату „Положај *Наше речи* међу Србима, посебно код српске емиграције“, насталом јула 1975, написао како је *Српска борба* из Чикага представљала „великосрпско гласило антидемократског карактера“, док је *Глас канадских Срба* био „један умерени просвећени лист који је окупао елиту српску изван Југославије“. Љотићевска *Искра*, пак, имала је „одређену политику југословенског карактера“, али изразито конзервативну, због које је сваке године славила „своју колаборацију са немачким окупатором.“ Разликујући се од наведених и бројних других листова које су дуже или краће време издавали српски и југословенски емигранти, *Наша реч* је била „просвећено и слободоумно гласило у коме пише српска друштвена елита, не само интелектуална, па међу њима и десетине хрватских и

вине. Сматрајући да је немогуће прецизно разграничити економску од политичке емиграције, закључивао је да је политичка емиграција из времена грађанског рата или изумрла или се распала, изузев неких екстремистичких и демократских група, а да се нова регрутује из „живе југословенске стварности“. „Трпљење и наде су заједничке“, поручивао је из Београда, „јер је и Југославија свукуд где су синови њених народа“. Најзад, „режими и владе долазе и одлазе – трају народи и домовине.“²⁰

Овом првом чланку који је Милован Ђилас написао за неки лист који је на српском језику излазио изван Југославије следили су и други, сваки пут посвећивани животним темама југословенских народа и њихове државе. Једна од њих била је тема Косова и Метохије и њихових проблема.²¹ Заинтересована за његове политичке текстове и интервјуе, *Наша реч* је, у оригиналу или у изводима, преузимала и већи део онога што је објављивао или изјављивао у иностраној штампи – немачкој, француској, италијанској, енглеској, америчкој, аустријској, емигрантској руској и другој. Ту су били новине и часописи као: *Le Mond, Preuves, Der Spiegel, Die Welt, Kontinent, Profil, The New York Times, International Herald Tribune, Los Angeles Herald Examiner, The Wall Street Journal, Politische Stidoom, Encounter, Libro Aperto, L'Express*. Углавном су то били чланци о актуелним темама Европе и Југославије, као и краћи и дужи интервјуи.

Поред ових текстова, *Наша реч* је објавила и неколицину приповедака Милована Ђиласа. Чим је отпочела његова сарадња са „Ослобођењем“, објављена је његова приповетка *Прво причешће*,²² потом *Стрељање*,²³ *Зла коб краљевских паса*.²⁴ Заинтересован за све књиге Милована Ђиласа, исти часопис их је опширно приказивао,²⁵ најављивао месецима унапред, а неке доносио и у наставцима. Тако су *Сусрети са Стаљином* објављени у 16 наставака, од фебруара 1984. до августа–септембра 1985. године.²⁶ Неке од књига изашле су у издању *Наше речи – Власт* (1983), *Сусрети са Стаљином* (1986).²⁷

словеначких јавних радника који усвајају и раде на реализацији једне слободне заједнице југословенских народа на принципима правог федерализма и демократије“ (Документ у власништву Десимира Тошића).

²⁰ Милован Ђилас, „Домовина и емиграција“, *Наша реч*, октобар 1980, бр. 318, стр. 2–3.

²¹ Милован Ђилас, „Косово, данас“, јун – јули 1982, бр. 336, стр. 2–3.

²² *Исто*, децембар 1980, бр. 320, стр. 12–15.

²³ *Исто*, децембар 1981, бр. 330, стр. 10–12.

²⁴ *Исто*, октобар 1982, бр. 338, стр. 12–13.

²⁵ Видети, на пример, приказ који је у два дела, под насловом „Ратно доба Милована Ђиласа“, објавио Ненад Петровић о Ђиласовој књизи *Wartime* (Лондон, 1977): *Исто*, фебруар 1978, бр. 292, стр. 2–4. и март 1978, бр. 293, стр. 9–11.

²⁶ *Исто*, фебруар 1984, бр. 352, август–септембар 1985, бр. 367.

²⁷ *Наша реч* је објављивала и неке друге књиге чије је појављивање у Југославији било отежавано или забрањивано, попут забрањених песама Гојка Ђога *Вунена времена* (Лондон, 1982) или Војислава Шешеља *Шта да се ради* (Лондон, 1985).

Захвалан на помоћи која му је пружана, Милован Ђилас је писао уредништву *Наше речи*: „Сваком писцу је драго да угледа своје дело одштампано. Поготову мени, којему је то онемогућено, већ 30 година, у властитој земљи. Ту радост сте ми приредили ви. И то не први пут. Али овог пута утолико већу што је било у питању дело (‘Власт’) које има и посебан – да не кажем и приватни – значај за мене. А могу само да замислим коликог труда и средстава је то захтевало – у вашој сестраној оскудици, у туђини.

Нико, бар не ја, није у стању да данас процени значај тог вашег подухвата. Али треба да вас радује, макар у много мањој мери него мене, што је – захваљујући вама – моје дело угледало светла на родном језику, што су тиме порушене забране и дискриминације које се нада мном врше у земљи. Тај значај, тај домет не могу избрисати ни људи, ни време, без обзира на вредност самог дела и мене као ‘актера’ драме.

Још једном хвала. И најбоље жеље за ваше демократске, патриотске и хуманистичке напоре.²⁸

Поред овог писма захвалности, немамо много других извора који би нам нешто више казали о односу Милована Ђиласа према људима окупљеним око Савеза „Ослобођење“ и *Наше речи*. У једном годину дана раније насталом писму, упућеном сину, критиковао је не директно *Нашу реч* него текст Косте Ст. Павловића, чије је историографске радове чешиће објављивала.²⁹ Његово незадовољство изазвало је то што је Коста Ст. Павловић „механички, нумерички интерпретира(о) помоћ савезника Дражи и Титу“, што је оптуживао партизане да су први почели грађански рат и правили споразуме с Немцима, а Британце што су од генерала Михаиловића тражили бесмислено жртвовање српског народа. Одбијајући сваку од тих тврдњи, закључивао је: „штетност таквих натписа је у првом реду у томе што они подјарују распре које би требало стишавати: ровове грађанског рата би требало затрпавати бар у оној мери у којој је то живот већ учинио и у којој политичке потребе то захтевају“. Истовремено, за *Нашу реч* било је важно уверење Милована Ђиласа да се управо таквим текстовима и на њу „баца сенка... да је четнички лист“.³⁰

Далеко одређеније мишљење о овом емигрантском листу изнео је на самом крају 1984. године, такође у писму сину, очекујући да га он пренесе онима који су одређивали уређивачки правац. „Тај часопис је задњих година“, написао је, „упркос свим својим мањкавостима, којих је мање но код наших опозиција – постигао углед који ниједна публикација нема, поготову

²⁸ Писмо од 3. септембра 1983 (власништво Десимира Тошића, објављено је у *Нашој речи*, октобар 1983, бр. 348, стр. 5). У истом броју је Ненад Петровић објавио већи приказ ове књиге, уочавајући њен значај у борби за демократизацију друштва (*Исто*, стр. 2–5).

²⁹ У питању је био други део чланка „Краљ – Черчил – Идн према британским документима“, *Наша реч*, јуни – јули 1982, бр. 336, стр. 9–11).

³⁰ Писмо од 4. септембра 1982 (копија писма у власништву Десимира Тошића).

она из емиграције. Утолико су одговорности веће, а грешке осетљивије“.³¹ „Грешке“ које су га овог пута навеле да пише о *Нашој речи* појавиле су се прво у приказу Милана Радовића о књизи руског историчара Л. С. Гиренка о совјетско–југословенским односима,³² а потом у једном тексту о српству и „црногорству“.³³

Осврћући се на те „споредне“, али по погледима веома важне „чланчиће“, који „могу нанети штету и угледу и ефикасности“, Милован Ђилас је даље писао: „Нпр. чланак о дејствима Црвене армије... писан ’неутралистички’, тј. – нека је само против партизана, макар било и од Совјета! Па ту је, напросто, гомила историјских нетачности: наших је пало за Београд више него Руса, наши су били безмало једина пешадија итд. Или белешка о томе да ли је Тито био у некој битци у којој је 1914 изгинуло много Срба: чему та ситна злоба, зар мења или доприноси ако би се утврдило да је Т. био, ваљда их није он сам побио? А у децембарском – распредање о Ц. Гори и српству: чему то данас, зар то не подјарује национализме, великосрпске и бирократске?“

Наша реч, закључивао је, „не може бити слободан лист – такав слободан и не постоји, јер сваки припада некоме, некој идеологији, неком поредку, а ако ничему – главном уреднику. ’Н. реч’ је – требало би да је, а и била је, углавном – демократски лист. А то значи – да шири демократске идеје, а не ситне мржње, пакости и наслађивања.

Јер ’Н. реч’ излази у мутном, прелазном времену, када се све вредности распадају. Треба, значи, конституисати нове вредности. А то значи: она треба да рачуна и на деловање међу разочараним комунистима. А њих је највише међу незадовољницима – јер и комуниста је највише међу онима који се баве политиком. И што је важније: у питању је конституисање демократске свести које једва ако и има, а не подгревање одмазда и рачуна из грађанског рата.“ Из тих разлога Милован Ђилас је молио сина да изнето мишљење, „у пријатељској и учтивој форми“, достави Десимиру Тошићу и његовим сарадницима, саветујући им више пажње, „изоштрености“ и „будности“.³⁴

Наведена садржина писма очигледно показује да му је било стало до квалитета листа у коме је сарађивао и који је одиста „дуго времена био скоро једино гласило дисидената односно демократске опозиције у земљи“.³⁵

³¹ Писмо од 30. децембра 1984 (копија писма у власништву Десимира Тошића).

³² *Наша реч*, новембар 1984, бр. 359, стр. 20–21.

³³ Петроније Острошки, „Pomučeno srpstvo preslojeno crnogorstvom“, *Наша реч*, децембар 1984, бр. 360, стр. 16–17.

³⁴ Писмо од 30. децембра 1984.

³⁵ Писмо Косте Чавошког, председника Извршног одбора, и Драгољуба Мићуновића, председника Главног одбора Демократске странке, упућено Савезу „Ослобођење“ и *Нашој речи* 12. марта 1990 (*Наша реч*, април 1990, бр. 414, стр. 2).

нарочито тих година у којима се Југославија после смрти Јосипа Броза Тита ближила својој највећој кризи. С друге стране, ипак је тешко проценити колико је Миловану Ђиласу протеклих деценија пријало „савезништво“ са онима са којима је ратовао на Београдском универзитету пре рата, потом током неколико ратних година и, напосред, у првим послератним годинама, у којима је већина њих, управо због неслагања са режимом коме је и он учвршћивао основе, морала да напусти земљу, бирајући изгнанство. Могли бисмо, такође, да претпоставимо и да за неког ко се због уверења разишао са најближим пријатељима ово ново савезништво није представљало никакав проблем.³⁶ Емиграција се, сем тога, у овом случају може посматрати као прилично релативан појам. Ако су чланови „Ослобођења“ чинили ону „праву“, политичку емиграцију, која из иностранства ради на промени стања у земљи коју је напустила, Милован Ђилас је кроз неколико деценија био „унутрашњи емигрант“, често у већој изолацији и усамљености но да је боравио у некој страни земљи. Колико су нам, међутим, његови интимни ставови недовољно познати, остајући ипак под знаком питања, толико је сасвим сигурно да је Савез „Ослобођење“ поштовао политички значај Милована Ђилас у свим напорима на демократизацији Југославије.

У том смислу карактеристично је писмо Александра Петровића, упућено Влади Владисављевићу поводом више неслагања, укључујући и став према Миловану Ђиласу. „Што се тиче оног другог дела Ваше посвете“, писао је овај стари члан Савеза, „која се односи на Милована Ђиласа, непријатеља ДМ (Драже Михаиловића – М. Р.), ту сте Ви у праву: Ђилас је био непријатељ и Дражин и мој, за време нашег грађанског рата, па и неколико година после тога. Међутим, грађански рат је поодавно престао, иако се његова психологија задржала у многим душама. Да се разумемо, ја нисам Ђиласов адвокат, али бих хтео да укажем на неке већ познате чињенице. Он сигурно није био задовољан са својим делом проистеклим из грађанског рата. То што је требало да буде реализација свих оних уверења и снова његове младости, претворило се у једну неприхватљиву ситуацију. И тако је он после великих разрачунавања са самим собом, напустио своју 'диктатуру пролетаријата' и радикално променио своје мишљење. Па и Ви сте својевремено променили своје мишљење, колико ја знам. Од заклетог на верност краљу, младог официра, Ви сте постали огорчени анти-монархиста! Наравно, Ви нисте због тога одлежали 9 година затвора, лишени свих привилегија, лишени породице и највиших државних функција тадашње СФРЈ. Реците ми поштено, у свој Вашој познатој скромности, да ли би Ви

³⁶ У новом таласу пропаганде против Милована Ђиласа, у *Борби* од 23. октобра 1981. цитирана је и једна оваква његова изјава: „Ја се не опредељујем за ову или ону групу. Ја фактички сарађујем, уколико то моје могућности дозвољавају, са сваким“ (*Исто*, децембар 1981, бр. 330).

били у стању макар само и да размишљате о овако великој жртви, ако би то било до Вас? Поготово, када имамо на уму Ваше колебање када је требало ићи код Драже. Свакако, овај човек покушава већ 30 година да удари темеље реформама које би промениле онај друштвено политички систем, у чијем је стварању он несумњиво био главни учесник. Захваљујући његовим чланцима, изјавама и интервјуима у страниј штампи од када је пуштен из затвора, као и огромној литератури објављеној у иностранству, Титова Југославија је изгубила умногоме од свога некадашњег угледа. А појава све већег броја дисидената и јачање политичког отпора југословенском режиму проистекла је добрим делом из његовог примера, управо из његовог присуства у земљи и његовог храброг држања. Као политички човек ја бих требало да будем кретен да то не увидим и да не покушам да искористим политички. Наравно, Ви сте ово у Вашој врло зналачкој политичкој филозофији то означили као 'ђиласовштина', а што је у исто време и речник режима. Примећује се већ дуже време да Ваша политичка оптика не функционише. Само док тим појмом режим настоји да депласира жилави отпор према њиховој једнопартијској владавини, најстаријег југословенског дисидента, Ви, са набацивањем израза 'ђиласовштина' нама, верујете да ћете тиме дискредитовати политички рад Ослобођења.³⁷

Цитирано писмо садржи неколико најбитнијих поставки у односу који је према Миловану Ђиласу неговала *Наша реч*, тих година сасвим сигурно нека врста „службеног листа“ југословенских дисидената и политичке опозиције. На првом месту бисмо могли истаћи жељу часописа да напokon буду покопане „авети грађанског рата“, које нису дозвољавале удаљавање од прошлости, продужавајући можда најтрагичнију поделу унутар једног народа. У тој осуди братоубилаштва и жељи да оно буде заувек уклоњено, *Наша реч* се потпуно слагала са Милованом Ђиласом.³⁸ Истовремено, одавала му је признање за одбрану независности 1948. године и јачање опозиционог покрета, „дозвољавајући“ му потом, као и сваком другом, „право на грешку“, тим пре ако се њено „исправљање“ кретало у истом, њеном политичком смеру и ако је „окајавање греха“ било плаћано тако скупом ценом као што је одрицање од власти, вишегодишња робија и дуготрајна изолација. У српској политичкој историји, у којој су многе генерације у политику гоњене колико потребом толико великом страшћу, робијање зарад политичких циљева, нарочито слобода, увек је било високо вредновано, те је и *Наша реч* у том погледу била потпуно у неким већ укорењеним традицијама. На некој другој равни, испољавали су се њен политички прагматизам и реализам, у којима се рачунало с коришћу коју је савезништво са Милованом Ђиласом могло да донесе у крајњем циљу, без

³⁷ Писмо од 17. јула 1984 (власништво Десимира Тошића).

³⁸ Видети: „Авети грађанског рата“, *Наша реч*, фебруар 1980, бр. 312.

обзира што је десничарски део српске политичке емиграције на то гледао као на „издају“, верујући чак да сукоб унутар комунистичких редова није ништа више од политичког трика.

Насупрот томе, политички људи око *Наше речи* сматрали су Милована Ђиласа једним од највећих, ако не и највећим, источноевропским дисидентом, не мање а можда и више значајним од Андреја Сахарова или Александра Солжењичина. По њиховом мишљењу, његово „преимућство“ било је у томе што је имао храбрости да не напусти земљу, бирајући у свом дисидентству најтежи пут и ризикујући да изгуби живот.³⁹ Десимир Тошић је наглашавао његове велике квалитете као „изузетне историјске личности“ у српско-црногорској, југословенској, па и европској историји, „изузетног политичког мислиоца“, бескомпромисног борца, проницљивог и искреног интелектуалца, страшног револуционара, доброг књижевника. Изразио је уверење по коме Милован Ђилас представља „највеће име Црне Горе у последњих скоро стотинак година“, по својим „пророчким“ мислима, интелектуалној делатности, политичкој мисли, „немерљивој жртви“, страдању за идеју. „После свршеног рата“, тврдио је, „и националног и грађанског, нико се ни у Србији ни у Црној Гори, да не говорим о другим областима некадашње Југославије, није супротставио времену помаме и антихеројства – као Милован Ђилас.“⁴⁰

Вероватно је овакво уверење чинило један од разлога што је „тајни састанак“ између Милована и Алексе Ђиласа с једне, а чланова „Ослобођења“ са друге стране, одржан у Лондону 1987. године, започео речима о „сусрету са историјом“. Не знамо да ли су тако осећали и други присутни из Савеза: Властимир Стојановић и Богољуб Кочовић из Париза, а Милић

³⁹ По речима Десимира Тошића, „било је много дисидената на Истоку Европе, и у Кини, од Троцкога и Кестлера преко Солжењичина, Сахарова до Валенсе. Троцки је пристао на изгнанство и изгубио живот на најдивљији начин, Солжењичин и Кестлер напустили су своје земље, остали су Сахаров и Валенса. Али, ни један од њих – изузев књижевног дела Солжењичина, није оставио онај траг међу дисидентима широм Источне Европе као Милован Ђилас. Више има разлога за то стање ствари, али чињеница остаје да нико међу поменутима није био тако револуционаран и није тако био радан и маштовит и у дисидентству – као Милован Ђилас. Ђилас је био ’целовит’ као револуционар, без милости и догматичан. Такав је био целовит и као дисидент. Без обзира на нека мишљења, која су у извесним тренуцима била противуречна или чак и несигурна у појединостима, његова основна визија о једном цивилизованом друштву без оптерећења у идеологијама – била је јасна и непоколебива, он се за њу деценијама залагао без остатка“ (Desimir Tošić, „Post scriptum“, str. 75; Desimir Tošić, *Ko je Milovan Đilas*, str. 85–86).

⁴⁰ *Исто*, стр. 120. У својим историографским истраживањима и размишљањима Бранко Петрановић је изрицао готово истоветно мишљење. Према његовим речима, Милован Ђилас је представљао „најлуцидније антисталинистичко перо које је крчило нове путеве револуције“ и понео „славу првог дисидента комунистичког света“. Његова „морална жртва и одрицање“ немају премца у југословенској историји, а „енергија, интересовања и разноврсна делатност захтевају интердисциплинарну обраду“ (Branko Petranović, *Istoričar i savremena epoha*, Beograd, 1994, str. 68–69).

Цвијановић, Тома Мардаљевић, Стојанка Алексић, Ненад Петровић, Михаило Којчиновић и Александар Петровић из Енглеске. Тек, за Десимира Тошића то јесте било упознавање са човеком који је „био историја“ – историја револуције и историја поратног револуционарног режима.⁴¹ О самом току састанка и његој садржини за сада нам је познато сведочење двојице учесника – Десимира Тошића, који му је председавао и у чијој је кући одржан, и Ненада Петровића.

„Велики проблем је био кога изабрати за тај састанак“, забележио је Десимир Тошић, „нисмо могли да позовемо све чланове *Ослобођења* из страха, такође и инцидента. Иако се у групи никада није појавила јасна опозиција Миловану, увек смо могли рачунати да ће неко изгубити живце и реаговати против Ђиласа, или му постављати неугодна и неполитичка питања. Чланови *Ослобођења* јесу били толерантни и 'напредни', али код нас са инцидентима треба увек рачунати.“ До списка учесника дошло се „после извесне расправе у 'ужем кругу“: „Састанак је почео у 15 часова а завршен је у 19. Милован је после два сата, кад сам ја хтео да завршим састанак, рекао да треба наставити и ми смо седели нека четири сата. Ја сам као домаћин отворио састанак рекавши да је ово наш сусрет 'са историјом'... Како је Милован био и остао духовит, одговорио ми је: Тошићу, ја сам тако дуго био црвен, немојте ме гонити да и сада црвеним...

Расправа, односно кратка и паметна питања од стране *Ослобођења* добијала су паметне политичке одговоре. Сви су били задовољни. Занимљиво да, иако се нама не признаје способност за конспирацију, за овај састанак нису знали не само други чланови *Ослобођења* него (га) није забележила ни Служба безбедности, у Београду.⁴²

Ако је Десимир Тошић у свом сведочењу више говорио о атмосфери у којој је одржан састанак са Милованом Ђиласом, Ненад Петровић је писао о садржини и квалитету обављеног разговора. „Био је то“, записао је, „како је рекао у кратком уводу Десимир, историјски сусрет: људи око *Наше речи*, која је 30 година писала о Ђиласу, сусрећу човека кога светска штампа назива најславнијим дисидентом. Ђилас је доста резервисано поздравио присутне... Међутим, после тога мало незграпног почетка, ситуација се откравила и након Десимировог увода говорио је неких двадесет, двадесет и пет минута Милован Ђилас.

Учинио је један 'тур д'оризон' о Југославији, указао на прилике по разним републикама Југославије оценивши стање у Босни и Херцеговини,

⁴¹ Desimir Tošić, *Ko je Milovan Đilas*, str. 234–235.

⁴² Писмо Десимира Тошића од 30. маја 2007. О сталном праћењу чланова „Ослобођења“, пре свега Десимира Тошића, подметањима које је југословенска Служба државне безбедности правила *Нашој речи*, па чак и о фалсификовању целог једног броја, са задовољством је сведочио Божидар Спасић (Božidar Spasić, n. d., str. 71–76).

што се тиче режима најгорим, и прилично ниским стандардом у Македонији. Режим је омрзнут у земљи и свуда; Ђилас је рекао да је у Србији Љотић био најомрзнутија личност некада, а сада када би се неки његов поборник јавио на слободним изборима добио би више гласова од Комунистичке партије, а да ни не говоримо о неком представнику Краљевског дома. Шта ће бити у будућности? Кретање ка дубљој конфедерацији може водити разлазима народа Југославије који би се хтели директно да укључе у Европу. Песимистичко гледање!

У дискусији учествовали су сви, највише Власта Стојановић који је препоручивао Ђиласу да се заложи код Француза за нашу општу ствар, да им каже шта жели наша опозиција. Ја сам изразио веру да у будућности мора доћи до зближавања југословенских народа као што је некад дошло до зближавања црногорских племена што данас припада прошлости. Ђилас је веровао у културно зближавање, не у политичко. На моје питање под чијим утицајем данас можемо рећи да је Југославија, реч је о културном утицају, Ђилас је одговорио да Америка и Немачка имају утицаја, да би додао да су за (Добрицу) Ђосића и њега утицаји Русије још велики. Све је било добро, што је дужа била дискусија било је топлије и присније, па је на крају Ђилас устао и Кочовићу јавно честитао на његовој књизи о жртвама Другог светског рата.⁴³

Као један од највећих поштовалаца Милована Ђиласа, и пре и после овог „историјског“ састанка, а при томе незадовољан због игнорисања и критике којима је у југословенској и српској политичкој пракси он био изложен, Десимир Тошић је дошао до „спонтане мисли“ да се сам, на „ђиласовски начин“, обрачуна са свим „непријатељима“ његовог „лика и дела“. По сопственом признању, понела га је велика инспирација против те „масовне игнорације, не-саслушавања чињеница и не-улажења у дебату о проблему“.⁴⁴

Тако инспирисан, није био довољно опрезан и критичан у настојањима да са Милована Ђиласа скине неке од крупних сумњи и оптужби које су истицали они који нису одобравали сарадњу и политичко савезништво некадашњих љутих неистомишљеника, али и Ђиласових критичара уопште. Као најпроблематичније тачке при томе су се појављивали његова одговорност за револуционарну репресију, нарочито у Црној Гори, учешће у озакоњивању постојања црногорске нације, суделовање у разграничењу између Србије и Хрватске. Страсно одбијајући све оптужбе, Десимир Тошић је то чинио понет фасцинацијом овом доиста крупном историјском

⁴³ Белешка Ненада Перовића од 29. марта 1987. (копија белешке у власништву Десимира Тошића). У последњој цитираној реченици реч је о књизи Bogoljuba Kočovića *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, објављеној у библиотеци *Наше дело* (Лондон, 1985).

⁴⁴ Desimir Tošić, *Ko je Milovan Đilas*, str. 234–235.

личношћу и отуд повремено чинио огрешења о историјску објективност и реалност о којој историјска наука тек треба да каже свој стручни суд. Један од више пута изношених аргумената је и тај по коме је Милован Ђилас био човек истраживања, тражења и побуне. Као пример наведено је како је његова књига о Његошу из 1952. године представљала више напад на „романтичарско приказивање“ црногорског владике у делу Исидоре Секулић (*Његошу – књига дубоке оданости*) него на саму Исидору Секулић. „У ствари“, писао је Десимир Тошић, „Милован одговара на романтичарски приказ Ђузе Радовића о Исидориној књизи о Његошу. Милованова реакција није толико агресивна као одговор Радовићу колико је наши људи посматрају као чин човека на власти који жели да командује у књижевности. Тако је то вероватно схватила и Исидора Секулић!“⁴⁵

Тешко је, међутим, било другачије схватити следеће опаске Милована Ђиласа: „А шта је уопште ново код Исидоре Секулић?... Оно што је рекла о Његошу углавном није њено. А оно што каже и о другим ’општим’ питањима... такође је позајмљено и надахнуто туђим мислима...“

Нов је само начин казивања, описивања. Исидора се закачи за нечију туђу мисао или неки детаљ и око тога почне да зиђе и испреда, увијек и увијек убацујући у то испредање туђе мисли. Она нема никаквог филозофског система, и као идеалистички и религиозни скептик не може ни да га има... Она, разумије се, није обичан плагијатор, иако увијек не наводи туђе идеје; она је просто неоригиналан, неинвентиван, нестваралачки дух. Она је у ствари само или готово само обимно знање, али – без стварних инспирација... Учена жена која много зна, нема сумње; али је и једнострана, идеалистичка ученост... Дакако, она сама није сасвим крива томе, – и оно поетског дара што је имала изгубило се у потпуно мрачним, производним и плитким идеолошким реминисценцијама, претежно религиозног карактера, које јој је наметнуло њено доба и њена класа.“⁴⁶

На сличан би начин требало критички вредновати и друге тврдње о одговорности или неодговорности Милована Ђиласа и његовој улози у историји Југославије. У том погледу Десимир Тошић је у праву кад упозорава да његово дело „остаје за истраживање и просуђивање“, истовремено намећући за размишљање неколико теза: да ли је, гонећи комунистичке јеретике, „гонио самог себе“; можемо ли прихватити став да је он био лењиниста за разлику од Јосипа Броза и Александра Ранковића као стаљиниста; да ли је у њему умрла представа о једној револуцији, али не и револуција сама; колико је контроверзна, а колико конвертитска личност. За нашу би тему било још важније направити целовиту садржајну анализу

⁴⁵ Исто, стр. 116.

⁴⁶ Милован Ђилас, *Легенда о Његошу*, Београд, 1952, стр. 119–123.

писања *Наше речи* о Миловану Ђиласу, што је с обзиром на некомплетност њених издавачких годишта већ довољно тежак задатак. Исто би тако требало видети како се Служба државне безбедности односила према сарадњи најпознатијег дисидента и најдемократичније емигрантске организације. Наша доста оскудна сазнања о „Ослобођењу“ и *Нашој речи* несумњиво би добила на квалитету, поготово ако имамо у виду коликом је пажњом део политичке емиграције пратио дисидентски покрет у земљи, тражећи сараднике који су једини могли да помогну у остваривању прокламованих циљева о ослобођењу народа од владавине комунистичке партије. Напокон, у личности Милована Ђиласа и чланова „Ослобођења“ сусрела се опозициона елита са две стране, васпитавана на различитим идеолошким начелима и моделима, а потом постепено усмеравање једна ка другој. У сукобљавању и у сарадњи имала је контакте 50-60 година, за време којих су се дешавале промене не само у политичкој еволуцији појединаца него у целим епохама, у стварању и нестајању држава. Покушавајући да разумемо живот и делатност човека у историји остајемо отуд запитани над прожимањем утицаја, временски заједничком, а опет политички другачијем сазревању целих генерација и бирању понекад потпуно супротних идеолошких путева. У том смислу желели смо да овим прилогом барем отворимо истраживање једне историјски сложене, а за разумевање не тако давне прошлости потребне теме.

Summary

Milovan Đilas and the Serbian Political Emigration (1954–1995)

Key words: *Milovan Đilas, Serbian Political Emigration, Yugoslavia, Communist Party of Yugoslavia, dissidents*

Milovan Đilas' political contacts with the members of the union „Liberation“ can be followed from the pre-war students' movement at the Belgrade University, over staunch ideologically irreconcilable wartime and post-war conflicts to the period of cooperation after the Third Plenum of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia in January 1954 where he parted ways with his party comrades and until recently ideological friends. Democratically inclined and pro-Yugoslav, distanced from all extremist emigrant organizations which spent their forces in futile discussions about the destruction of the political system in Yugoslavia, the Union supported the struggle of Milovan Đilas against political dogmatism and for democratic evolution. Respecting the magnitude of his sacrifice for the idea of democratic reforms, and believing he had, with his ten-years prison sentence and even longer subsequent political isolation within his homeland which he refused to leave, „atoned“ for all his transgressions against democracy between 1941 and 1954, the members of the Union became his defenders and propagandists abroad and in Yugoslavia, above all before the readers of their mouthpiece *Naša reč* (Our Word). On the pages of this, according to many, the best émigré journal which gradually became almost the „official journal“ of Yugoslav dissidents, political opposition and democratic emigration, Milovan Đilas published several of his political articles and literary stories. At the same time *Naša reč* regularly reported his statements in many European newspapers and magazines and it also featured several times as the publisher of his books. One of them, *Meetings With Stalin* appeared in the journal itself in installments. The members of the Union and contributors to *Naša reč* respected Milovan Đilas as one of the most important dissidents in Eastern Europe, believing that his changed political views and his whole political life made him one of the great historical figures of 20th century. On the other hand, by scrutinizing their relation toward Milovan Đilas, although that research is only beginning, we can much more clearly observe the Yugoslav political emigration as a whole.